

УДК 94(477)"/.../084":321](045)

Володимир Перунін,
член Національної спілки краєзнавців України

Періохристиянська рівність між людьми та народами — основа слов'янської державності Русі-України, роки 946—947

...і Слово було Бог...
(1 Ін.1:1; 17:5; Об. 19:3)

У минулого своя правда. Якщо її не визнають, вона повертається
й потребує визнання, часто навіть там, де не треба.
Х. Ортега-і-Гассет

У давньоруській літературній пам'ятці "Повість минулих літ" є випадково збережені — після численних упорядкувань і відвертих підрбок — рядки [1, с. 59; 2, с. 41; 3, с. 106; 4, с. 5, 8, 9; 5, с. 8; 12; 13]. Ніби звичайні, а насправді потужні й глибинні, вони відтворюють метрику величезної країни раннього європейського середньовіччя, заснованої в землях Східнослов'янської рівнини з центром — столицею Києвом. Слова, що віщували зміни, підтверджували могутність і силу: "В лето 6455 (947) 11 апреля. Пасха. Иде Ольга к Новгороду, и уставы по Мсте погосты и дань и по Лузе погосты и дань и оброки, и ловищаеа суть и по всей земле и места и погосты... изрядивши, взратися к сыну своему в Киев" (рис. 1, 2).

Рис. 1. Київська княгиня Ольга,
засновниця та одноосібна правителька
Русі-України (945—964)

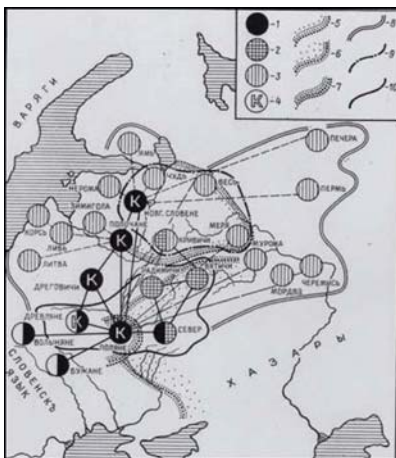

Рис. 2. Етногеографія Східної Європи згідно з "Повістю минулих літ". Землі, різнозалежні від Києва

"Іде Ольга"... Це не лише рядки давнього тексту, що відтворюють буденну ходу Історії, а значуща подія тисячолітньої давнини, зафіксована стародавнім літописцем для нащадків [6, с. 100; 7, с. 88; 8, с. 50; 9, с. 79, 80—81; 10, с. 136; 11, с. 33; 12, с. 40]. Три десятки слів яскраво свідчать про зародження державного будівництва на теренах нашої прадавньої країни та виявляють сутність перетворень княгині Ольги.

Величність ходи символізує й дата — Великдень, й очільництво рівноапостольної княгині, й навіть довгий і складний шлях, адже від Києва до Новгорода — 1400 км. Це "стовбур" країни (рис. 2), його численні гілки-ріки. Широчінь цих територій уособлює слово *погост* (від лат. *гость*, *чужинець*, *ворог*; *по* — межа, кордон, розташований на входах у берегові землі понад 400 річок) [13, с. 4]. У цих опорних пунктах київської влади було зведено невеликі військові табори, осередки рухомої місцевої влади, княжі святилища, пристані, обладнані найдосконалішими плавзасобами.

У такий спосіб княгиня дбала про зовнішній захист, упорядковувала внутрішній лад, запровадивши податки як своєрідне відшкодування за охорону її військом місцевого населення. Ріки Мста й Луга позначили північний кордон зі скандинавською Руссю — воєвничими земляками покійного чоловіка Ольги. Перепона закрила напрям до Волги на користь Дніпра та Києва [14, с. 616], зміцнивши "шлях із варягів у греки" [15, с. 166, 176—179, 200, 204—205; 16, с. 55—56; 17, с. 185]. Ці зрушення стали можливими завдяки малопомітним місцевим реформам, ініційованим після загибелі князя Ігоря.

Дослідження подій тисячолітньої давнини потребує відновлення тогочасної історичної картини буття, умов існування та настроїв населення.

Смерть очільника війська зазвичай означала поразку та руйнування основ управління. Останнє бойовище конунга й першохрестителя Норвегії Трюгвассона 1000 р., родича Володимира Святославовича, призвело до переходу співвітчизників під владу данської корони. Подібні події відбулися й за часів правління князя Ярослава Володимировича.

Смерть Олафа Святого (1015—1024) у битві при Стиккластаді фактично спричинила знищення національної монархії. Його син Магнус знайшов тимчасовий притулок при дворі Ярослава Мудрого. Стріла, влучена в око Харальда Суворого, зятя князя Яро-

слава, під час бою при Стефор Бриджі 14 жовтня 1066 р., означала поразку війська та кінець епохи вікінгів для Західної Європи [14, с. 604; 18, с. 207, 217; 19, с. 188; 20, с. 407, 408].

Загибель конунга Ингвара (князя Ігоря) вибивається із загального переліку поразок військових лідерів північної Європи. Винятковий випадок в історії норманів. Рід Рюриковичів (Хрґорікр — сканд. *могутній славою*) стає головною династією в землях Східнослов'янської держави в наступні 700 років, а ім'я Ингвара-Ігоря набуло популярності серед нащадків як свідчення про добру славу його першого носія. У країні, підвладній удові князя, розпочалися незворотні зміни, що свідчили про новий — вищий — рівень державотворення [21, с. 118, 119, 149, 150, 169, 174; 22, с. 4, 79, 109]. За століття А. Бременський в "Історії гамбурзьких єпископів" зауважував про високий правовий статус держави, "...столиця якої Київ — суперник константинопольського скіпетра" [16, с. 55—56].

Як же спромоглася жінка, до того ж християнка, 58-річна слов'янка, очолити військо чужинців-загарбників, скандинавів-русів? Такий гендерний прорив у суспільствах раннього середньовіччя був майже неможливим — як в Європі, так і на Сході. Київська княгиня не могла усадкувати владу від свого коханого чоловіка-чужинця, адже її надавали від родових богів Інґлінґів винятково особам чоловічої статі [23, с. 98; 24, с. 201; 25, с. 42, 68].

Правління жінки поважного віку не припускало поневолення чи примусу — лише добровільне підпорядкування й послух, що доводить факт поширення особливої, незвичної для скандинавів назви "варяґи-спільники". Активне залучення цього війська до процесів державотворення в наших давніх землях, по всій Східноєвропейській рівнині свідчить про бажання свідомо співпрацювати, загальну згоду. Двадцять наступних років єдиновладного правління Ольги позначені миром і спокоєм, повагою та покорою. Не було зіткнень, заколотів, незадоволення серед населення й військових [6, с. 100; 26, с. 21, 24; 27, с. 12, 17].

Слід зауважити, що віра тогочасного люду була міцно пов'язана з існуванням богів: визнання їх присутності, причетності та безпосередньої участі у всіх земних справах було непорушним. Унаочнює цю думку рис. 3, на якому зображено присягання війська русів-скандинавів після укладання мирної міжнародної угоди з Візантією 944 р. Язичники (багатобожні) присягалися біля стовпчастого зображення княжого бога — Рудобородого Тора, вирізьбленого з дерева, на зброї; християни — у соборній київській церкві Святого Іллі. Ілюстрація свідчить про наявне двовір'я й водночас приховане протистояння двох віросповідань. Утім, у значній частині князівської дружини виразне тяжіння до християнської віри як латентне визнання й підтримання віри очільника. Без належності конунга Ингвара до Христа подібне не могло відбуватися. Свідчення — у підписах на ратифікаційних грамотах. Перевагу надано єдинобожним вірянам, вони — перші [27, с. 9; 28, с. 67; 29, с. 54].

Рис. 3. Клятва русичів у вірності мирній угоді між Києвом і Царгородом, 944 р.

Раптова смерть князя наступного року ніби символізувала гнів богів. Давньогрецькою — гібрис — виклик вищим силам, що спричиняє грізні наслідки. Покарання християнина за прилюдну зраду предкам — родовим богам Інґлінґам, адже Ингвар скандинавською — "присвячений богу Инґве". До їхнього клану належав засновник Норвегії Гарольд Харфарґ (Прекрасноволосий), родич загиблого. Також Хрґорікр (Рюрік) — батько Ингвара, першохреститель Норвегії Олаф Трюгвассон, король Олаф Святий, Фьольнір — перший монарх Швеції [30, с. 29, 396; 31, с. 234; 32, с. 103; 33, с. 23, 42, 68, 78].

Смерть очільника війська з Києва виняткова — потрійно ганебна! У мирний час, від рук підкорених, рабів, у неприродний і принизливий спосіб (рис. 4). Вияв змови та злого наміру тих, хто мав захищати; кара за відмову від їхньої опіки та заступництва. Загибель першої особи ознаменувала початок змагань.

Рис. 4. Убивство Ігоря деревлянами

Війна між вищими силами — асами й ванами — зі Скандинавії та єдиним християнським Богом — саме так могли сприйняти надзвичайну, жахливу та несподівану подію військова дружина й удова княгиня [34, с. 139]. Безпосереднім свідченням такого розуміння стане потрійна помста Ольги, що уособлюватиме битву богів. Це ніби звертання до небесних та інших сил батьківщини загиблого. Утім, якщо вдивитися в рис. 3 і замислитися над словами літопису 946 р., то помітимо карколомну невідповідність чи вражаючу закономірність. Те, що понад тисячу років тому здійснили пересічні кияни та отроки з оточення княгині, в жодному разі не могло символізувати покарання, котре, радше, виконали б військові. Їх найголовніший закон сконцентровано у словах К. Тацита: "Вождь змагається за перемогу, військові —

за очільника. Бойова дружина захищає та служить і має загинути, якщо щастя йому зрадило". Так було у багатьох народів!

Що ж тоді відбулося? Перше посольство деревлян Ольга наказала закопати в землю живцем, друге — спалити в лазні, а втретє було покарано на "горло" п'ять тисяч кривдників під час тризни над могилою Ігоря. Військові участі в цих діях не брали! Вони поряд — як глядачі. Саме для них — скандинавів-русів, "обізнаних" — відбувається потаємне, урочисте спілкування з богами Півночі. Це не звернення іновірців до чужих богів, вони про них не відали. Це єдиний Бог вийшов на допомогу загиньому християнинові, про що відомо лише княгині та бойовій іноземній дружині. Потрійний потужний заклик до ванів та асів, насамперед до язичників із княжої дружини. Перший присвячений богині смерті та підземного царства Хель; другий мав на меті залучити княжого Тора з допомогою земного полум'я — бога Локі. Молодший брат звернувся до старшого, володаря небесного вогню, громовержця, найсильнішого серед асів (рис. 5). І третя, пекельна багатотисячна пожертва в деревлянській землі, біля могили загинього Ігоря, була призначена богу війни Одіну. І тепер не валькірії, а він — багатовишній, найстаріший і верховний — та його восьминогий кінь Слєпнір змушені підкоритися, виявити виняткову посмертну пошану й доправити душу християнина у Вальгаллу. Інґвар після тричі ганебної смерті стає ейнгерієм — воїном, померлим шляхетною смертю, героєм, пошанованим в історії. Схожий випадок трапився з молодшим сином першого короля Норвегії. Хакон Добрий 961 р. був християнином і, діставши смертельне поранення, попри єдинобожжя, також був доправлений до раю героїв [18, с. 37, 178].

Рис. 5. Тор — скандинавський бог, найсильніший вправний воїн. Панує блискавкою і бурею, перемагає будь-які труднощі

Бойовище відбувалося згідно із законами-вимогами вищих сил Скандинавії. Успіх і повна поразка відповідно до одного слова Спасителя — рівність: "...і слово було Бог"...

Удова-княгиня блискуче застосувала духовну першохристиянську "зброю": *рівність усіх людей і народів перед єдиним Творцем*. Він не поділяє світ на чоловіків і жінок, на панів і рабів, на військових і

цивільних, є лише всеосяжний розум християнського Бога й Любов [35, с. 116; 36, с. 88; 37, с. 125; 38, с. 237, 265].

Ольга спирається на ці закони, демонструючи довготерпіння й смиренність. Грішники — винуватці, кривдники-деревляни самі мають прийти до покарання. Княгиня виявляє показну добросердність, маскуючи підступність: "І рече Ольга: Люба мені мова ваша. Уже мені князя свого не воскресити. А вас хочу "почтити". І насправді, надає можливість... померти шляхетною смертю [39, с. 68, 69].

Урочистість і неспішність уособлюють знаковість дійств. За правилами першохристиянської рівності, всупереч законам військових богів, удова бере на себе повноваження й здійснює посмертну сукупність тайнств для порятунку християнської душі коханого, надаючи язичницькій містерії єдинобожжю основу.

Згідно зі скандинавським політеїзмом, смерть особи єдина та остаточна, й лише у християнському віросповіданні можна врятувати душу після земного існування [40, с. 160]. Творець надає право на вічне життя!

Вищі сили з північної Європи не могли чути молитов, не визнавали дароприносини срібла та золота. Їх ознака влади — сила над людьми, виняткова та жорстока. Запорукою спілкування, шанування, подальшого заступництва слугували людські життя. Таких традицій не існувало у слов'ян, місцевого населення. Скандинави-руси без очільника не мали права на пожертви, лише конунґи, богоподібні, здійснювали священну дію [41, с. 444; 42, с. 124, 125; 43, с. 114].

В умовах чужоземного військового оточення київська княгиня виконує вимоги уявних небесних сил згідно з оповідями-законами про богів і героїв: "Ми звертаємось до ваших богів". Мати недолітка Святослава тричі, наочно й символічно, сповіщає княжій дружині: "Ваші боги прийняли від нас дароприносини. Ми рівні з вами. Ви не особливі, не виняткові".

Це не пригнічена горем і самотністю удова очільника чужоземного війська, а страхітлива з'ява Святого, знаряддя божого гніву, войовничий посланець єдиного Бога. П'ять тисяч деревлян-кривдників — на ті часи величезна армія — загинули без борні, списа та меча від рук підлітків, майже дітей-"отроків". Це як глузування й знущання з русів-скандинавів! Вої виявили безвідповідальність і бездіяльність, верховний Одін — байдужість чи розгубленість. Водночас така величезна жертва — ознака незрівнянної, надзвичайної Перемоги. Згідно зі скандинавською міфологією [18, с. 33] військові угледіли Знамення, Диво, вияв могутньої непереможної сили єдиного Бога [44, с. 98—102]. У такий спосіб раптово відбулася зміна світогляду тисяч військових-язичників, метаноя (з грец. *зміна розуму*). Військо увірувало в єдиного Бога та його небесного помічника, безпосереднього рятівника християнської душі Інґвара з царства мертвих Тора (рис. 6), а пересвідчившись, усвідомило переваги християнського віросповідання [40, с. 165; 44, с. 98—102].

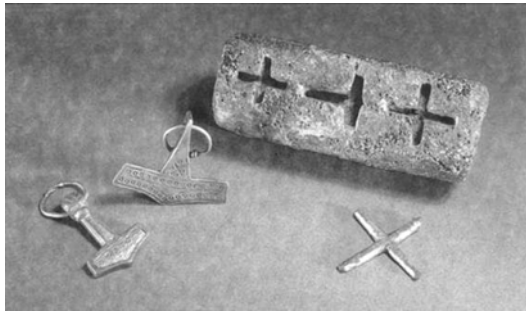

Рис. 6. Ливарна форма X століття для виготовлення християнського символу — хреста і скандинавського оберега — молота Тора

Вражені таємством, скандинаво-руси наділяють княгиню новим ім'ям-титолом Хельга (Свята), яка має силу, подаровану небом. Тільки Свята за життя спромоглася так швидко впокорити, приборкати жорстоку, нещадну, безмежну лють споконвічних вояків, зробивши загарбників і морських розбійників спільниками-варягами. Ольга остаточно повернула князю дружину до християнського Бога, здобувши визнання дружинників і міцну владу над ними.

За кілька місяців, під час відвідування Ольгою столиці Візантії, Костянтин Багрянородний — неусвідомлено — вперше та навечно поєднав язичницький і християнський титул "свята" з назвою чужоземного війська "рос": "Єльга Росена", "Єльга архонтіса Рос", "Ігемон і архонтіса Рос Єльга", "Свята Руси", "Свята очільниця Руси", "Свята Руси, яка крокує попереду". Це було найвищим визнанням християнської, цивільної влади над військом. Особа поважного віку, жінка-слов'янка, освячена словом Христа та вірою, уособила нову владу у величезній країні Східноєвропейської рівнини від Києва до Новгороду [45, с. 205, 206; 46, с. 118, 303].

В історії дохристиянського віросповідання схожі діяння робив пророк Ілля — єдиний старозавітний святий, який перейшов до християнського пантеону [36, с. 100; 47, с. 93—98]. Святий у різний спосіб боровся з прихильниками сумнівних божеств, однак княгиня Ольга його перевершила, знищивши віру в численних богів у живих. Навернула тисячі вояків-чужоземців до єдиного Бога, Творця Всесвіту, Землі й усього створеного.

Позицію монотеїзму поділяв і римський імператор Костянтин Великий. У Міланському едикті 313 р. він урівняв у правах християнську церкву, раніше незаконну, з язичництвом, а згодом визнав християнство головною релігією [37, с. 221].

Велика княгиня Ольга, осяяна Божим словом, ефективно впровадила ідеї християнської рівності: здобула, виборола, затвердила владу над військом язичників, повернула його до християнства, й від 947 р. розпочала успішно розбудовувати державність на основі єдиного віросповідання.

Яскравим свідченням переломних змін є саме літописне слово "пасха" (перехід). Десяток місяців до описуваних подій Інгвар добував данину "списом і

мечем", "всхіячая і грабя", за що поплатився життям [48, с. 237]. Хо́да Ольги на початку квітня уособила доленосне зрушення. Та сама дружина стає на захист місцевого населення по всій Східноєвропейській рівнині. Руйнується родовий устрій, панівним стає господарський лад, заснований на селянському орному землеробстві. Звільнюються величезні сили, а в літопису з'являються нові слова: "погости", "варяги", "по всей земле" [40, с. 107; 49, с. 4].

Сутність цих змін суголосна і з притчею про милосердного самарянина, якого врятував від розбійників іновірець та іноплеменник. Поодинокі біблійні приклади вияву людських чеснот київська княгиня зробила повсякденною й законною релігією. Поняття "ближній" надовго стає значущим для 4,5 млн населення на величезних теренах давньокіївської держави — для захисту нового життя (рис. 2, б).

В одержавлених землях поблизу річок більше не було потреби утримувати великі підрозділи військових, у погостах вони становили 3—4 десятки прикордонників. Дружинники на лодіях регулярно відпливали до верхів'я рік, аби обстежити, перевірити, здійснити облік згідно із законом.

Військові частини, котрі забезпечували діяльність влади, склалися з 4—5 тисяч воїнів, що свідчило про самодостатність Київської держави в питаннях охорони територій. Навіть більше, Ольга надсилала військову допомогу з Києва Костянтину Багрянородному. Зокрема, після візиту 949 р., відповідно до угоди 944 р., княгиня відрядила військове з'єднання зі 629 варягів на 9 кораблях, які взяли участь у битві проти арабів під мурами фортеці ал-Хадас на острові Крит [50, с. 51; 51, с. 222].

Отже, у квітні 947 р. велика княгиня Ольга заклала підвалини процесу державотворення. Словами теперішнього часу, запровадила київський екуменізм, ранньохристиянське віросповідання, успадковане й збережене південнослов'янською культурою. Саме про нього зауважував митрополит Іларіон у "Слові про Закон і Благодать": "...всі народи і церкви рівні перед очима Господа".

Утім, Риму й Константинополю такий закон був не до вподоби. Коли віра розділяє людей, то проблеми або з релігією, або з її послідовниками. Церква Візантії, закликавши до рівності вірян перед Богом, не намагалась, проте, змінити суспільні зв'язки. Це зробила Ольга, поєднавши, через відданих людей і загальну справу, племена й народи Східноєвропейської рівнини в одне державне ціле [52, с. 31; 53, с. 101, 188, 205; 54, с. 4, 16—18; 55, с. 72, 82, 90, 99; 56, с. 9—11; 57, с. 265, 262; 58, с. 126, 215; 59, с. 182].

Рівність — закон, і його головний постулат — "...і Слово було Бог" — боронив людей, народи, племена у численних погостах. Понад 400 адміністративно-територіальних центрів середини X ст. зовнішньо символізували внутрішню суспільну гармонію.

Селище міського типу Зарічне (до 1946 р. — Погост Зарічний), що на півночі Рівненської області, — це одне з місць зупинки княгині Ольги та її дружини під час походу з Києва до Новгороду. Поселення за рікою, засноване очільницею Русі для оборони наших земель і збору податків, й нині має тисячолітні докази, матеріальні пам'ятки X ст. національного значення, про що свідчить відповідний паспорт. Зберігаючи генетичну та історичну пам'ять нашого народу, ці супутники державницького поступу княгині Ольги, віддзеркалюють значущі суспільні перетворення й

перші реформи в давньокіївських землях. Відомості про ці пам'ятки знаходимо в авторитетних європейських джерелах XIX ст., друкованих творах, фахових й археологічних списках, в картографії різних років [60, с. 9, 16—18; 61, с. 36—37; 62, с. 519—520; 63, с. 34; 64, с. 160—161; 65, с. 249; 66, с. 40; 67, с. 541; 68, с. 77, 225]. Ці свідчення дають змогу відтворити державну метрику київської слов'янської державності Русі-України й стверджувати, що від 947 р. велика княгиня Ольга перша розпочала творити єдину Європу.

Список використаної літератури

1. Селезньов В. Мовні війни: Міф про "зіпсованість" української мови / В. Селезньов. — Харків : Віват, 2016. — С. 59.
2. Барац Г. М. О составителях Повести временных лет и ее источниках преимущественно еврейских / Г. М. Барац. — Берлин, 1924. — С. 41.
3. Кролюк П. М. Ярослав Мудрый / П. М. Кролюк. — Харків : Фоліо, 2018. — С. 106.
4. Линфон П. Тайны Киевской Руси / Поль Линфон. — Москва : АСТ; Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2008. — С. 5, 8, 9.
5. Савинов М. А. 7 тайн Древней Руси. Детектив временных лет / М. А. Савинов. — Москва : Эксмо : Яуза, 2013. — С. 8, 12, 13.
6. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. — Мюнхен : Укр. вид-во, 1972. — Т. 1: До половини XVII сторіччя. — С. 160.
7. Карамзин Н. М. Предание веков: сказания, легенды, рассказы из "Истории государства Российского" / Н. М. Карамзин. — Москва : Просвещение, 1969. — С. 88.
8. Історія України: нове бачення : у 2-х т. / [під заг. ред. В. А. Смолія]. — Київ : Україна, 1995 — Т. 1 [Гуржій О. І. та ін.] — С. 50.
9. Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. — Київ : Альтернатива, 1998. — Т. 4. — С. 67, 79—81.
10. Ричка В. Княгиня Ольга / В. Ричка — Київ : Альтернатива, 2004. — С. 136.
11. Нартов В. В. Історія України з давніх-давен до сьогодні / В. В. Нартов — Харків : Кн. клуб "Клуб сімейного дозвілля", 2006. — С. 33.
12. Петровський В. В. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. — Харків : Школа — С. 40.
13. Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера / Антологія. — Київ : Смолоскип, 2006. — С. 4
14. Українська земля і люди. Український етнос у світовому геопросторі. Від давнини до XIV ст. Т. 1. — Київ, 2011. — С. 604, 616.
15. Франклин С. Начало Руси, 750—1200 / С. Франклин, Д. Шепард. — Санкт-Петербург : ДБ, 2000. — С. 166, 176—179, 200, 204—205.
16. Перхавко В. Торговий мир середньовікової Русі / В. Перхавко. — Москва, 2006. — С. 55—56, 97.
17. Валянський С. И. Явление Руси (Хронотрон. Версии мировой истории) / С. И. Валянський, Д. В. Калюжний. — Москва : Крафт+Леан, 1998. — С. 185.
18. Догерти М. Мир викингов / Мартин Догерти. — Москва : Э, 2015. — С. 33, 37, 178, 207, 217.
19. Джаксон Т. Н. Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений после трети X — первой половины XI в. / Т. Н. Джаксон. — Москва, 2000. — 188 с.
20. Джонс Г. Викинги: потомки Одина и Тора / Гвин Джонс. — Москва : Центрполиграф, 2003. — С. 407.
21. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль / Л. Войтович. — Львів, 2000. — С. 118, 119, 150, 149, 169.
22. Гримберг Ф. Рюриковичи, или Семисотлетие "вечных" вопросов / Фаина Гримберг. — Москва : Московский лицей, 1997. — С. 79, 109.
23. 100 великих загадок історії України / Попельницька О. О., Петренко В. В. та ін. — Київ : Арії, 2008. — С. 98.
24. Краузе Э. Славянские ключи к нордическому мифу / Э. Краузе. — Москва : Вече, 2012. — С. 201.
25. Скандинавы. Варяги. Русь: историко-филологические очерки / Ф. Б. Успенский ; РАН, Ин-т славяноведения. — Москва : Языки славянской культуры, 2002. — С. 42, 68.
26. Горський В. С. Святі Київської Русі / В. С. Горський. — Київ : Абрис, 1994. — С. 21, 24.
27. Святая Ольга. Владимир Святой : [сборник] / сост. Н. Н. Лисовой, М. Б. Поспелов. — Москва : Новатор : Кренов, 1996. — С. 12, 17.
28. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. — Т. 4 : Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. — Київ : Альтернативи 1998. — С. 67.
29. Кузич-Березовський І. Жінка і держава / Іван Кузич-Березовський. — Львів : Світ, 1994. — С. 54.
30. Джонс Г. Викинги. Потомки Одина и Тора / Гвин Джонс [перевод с англ. З. Ю. Метлицкой]. — Москва : Центрполиграф, 2003. — С. 29, 396.

31. *Гейман Н.* Скандинавська міфологія / Ніл Гейман ; пер. з англ. М. Бакалова. — Київ : Видавнича група "КМ-Букс", 2017. — С. 234.
32. *Пчелов Е. В.* Рюрик / Е. В. Пчелов. — Москва, 2002. — С. 103.
33. *Скандинавы.* Варяги. Русь: историко-филологические очерки / Ф. Б. Успенский ; РАН, Ин-т славяноведения. — Москва : Языки славянской культуры, 2002. — С. 23, 33, 78.
34. *Артемов В.* Славянская энциклопедия / В. Артемов. — Москва : ОЛМА Медиа Групп, 2011. — С. 139.
35. *Свенцицкая И.* Первые христиане и Римская империя / Ирина Свенцицкая. — Москва : Вече, 2003. — С. 116.
36. *Никитенко Н.* Собор Святых Софии Киевской / Надежда Никитенко, Вячеслав Корниенко. — Киев : [б. и.], 2014. — С. 88, 100.
37. *Становление христианского мира* / Ю. Г. Беспалов [и др.]. — Харьков : Книжный Клуб "Клуб Семейного Досуга", 2002. — С. 119, 125, 185, 221.
38. *Соловьев Э. Ю.* Непобежденный еретик: Мартин Лютер и его время / Эрих Соловьев. — Москва : Молодая гвардия, 1984. — С. 237, 265.
39. *Сліпушко О.* Таємниці володарів Русі (від Олега до Володимира Мономаха) / Оксана Сліпушко ; ред. О. П. Івакін. — Київ : Аконті, 2003. — С. 68, 69.
40. *Гуревич А. Я.* Походы викингов / А. Я. Гуревич. — Москва : Наука, 1966. — С. 107, 160, 165.
41. *Шимбаров В. Е.* Великие империи Древней Руси / В. Е. Шимбаров. — Москва : Алгоритм, 2007. — С. 444.
42. *Ристе У.* История внешней политики Норвегии / У. Ристе. — Москва : Весь мир, 2003. — С. 124, 125.
43. *Гуревич А. Я.* История и сага / А. Я. Гуревич. — Москва : Наука, 1972. — С. 114.
44. *Стеблин-Каменский М. И.* Мир Саги / Михаил Стеблин-Каменский. — Ленинград : Наука, Ленингр. отд-ние, 1984. — С. 98—102.
45. *Литаврин Г. Г.* Византия. Болгария. Древняя Русь (IX—XII вв.) / Г. Г. Литаврин. — Санкт-Петербург : Алетей, 2000. — С. 205, 205.
46. *Древняя Русь в свете зарубежных источников : учеб. пособие для студентов вузов* / М. Б. Бибииков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др. ; под ред. Е. А. Мельниковой. — Москва : Логос, 1994. — С. 118, 303.
47. *Путилов Б. Н.* Славянский мир в лицах. Боги, герои, люди / Б. Н. Путилов. — Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2008. — С. 93—98.
48. *Каганець І.* Пшениця без куколю: Хрестове Євангеліє без вставок і спотворень / І. Каганець. — Київ : Агенція релігійної інформації (АРІ) ; Тернопіль : Мандрівець, 2006. — С. 237.
49. *Сокровища викингов: Каталог произведений искусства и памятников и др. музеев Швеции* / Б. Амброзиани. — Ленинград : Эрмитаж, 1979. — С. 4.
50. *Котляр Н.* История в жизнеописаниях / Н. Котляр, В. Смолий. — Киев : Наукова думка, 1990. — С. 51.
51. *Домановский А. Н.* Загадки истории. Византия / А. Н. Домановский ; худож.-оформитель Е. А. Гугалова. — Харьков : Фолио, 2016. — С. 222.
52. *Вілсон Е.* Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон. — Київ : К.І.С., 2004. — С. 31.
53. *Гийу А.* Византийская цивилизация / А. Гийу. — Екатеринбург : У-Фактория, 2007. — С. 101, 188, 205.
54. *Коструба Т.* Нариси з церковної історії України X—XII ст. / Теофіль Коструба. — Торонто, 1958. — С. 4, 16—18.
55. *Третьяков П. Н.* и др. (ред.). История Болгарии. Т. 1. — Москва, 1954. — С. 72, 82, 90, 99.
56. *История Болгарии* : в 2-х томах ; [под ред. Н. С. Державина]. — Т. 2. (679—1392 гг.). — Ленинград, 1946. — С. 9—11.
57. *Линфон П.* Тайны Киевской Руси / Поль Линфон. — Москва : АСТ; Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2008. — С. 262, 265.
58. *Девис Н.* История Европы / Норманн Девис. — Москва : АСТ : Транзиткнига, 2005. — С. 25—26, 126, 215.
59. *Іванченко Р. П.* Державницька ідея Давньої Русі-України / Р. П. Іванченко. — Київ : Смолоскип, 2007. — С. 182.
60. *Перунін В.* Заріченщина, або Ритми глибинного Полісся, втрачені Європою / В. Перунін. — Рівне : О. Зень, 2009. — С. 9, 16—18.
61. *Энциклопедический словарь* / издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — Санкт-Петербург : Тип. Акц. О-ва Брокгауз-Ефрон, 1890—1907. — Т. 24. — С. 36—37.
62. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów słowiańskich* / pod. red. Bronisława Chlebowskiego, Filipa Sulimierskiego. — Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1985. — Т. 7. — S. 519, 520.
63. *Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья / Ю. В. Кухаренко. — Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. — С. 34.
64. *Куза А. В.* Древнерусские городища X—XIII вв.: свод археол. памятников / А. В. Куза. — Москва : Христиан. изд-во, 1996. — С. 160—161.
65. *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнав. словник — від найдавніших часів до 1914 року / О. Цинкаловський. — Вінніпег : Т-во "Волинь", 1986. — С. 249.
66. *Бужанський А.* Ріка Прип'ять та її допливи: Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком: геогр.-археол. студія / А. Бужанський. — Вінніпег : [б. в.], 1996. — 40 с.
67. *Пастернак Я.* Археологія України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. — Торонто : Н.Т.Ш., 1961. — С. 541.
68. *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. / П. А. Раппопорт. — Ленинград : Наука, Ленингр. отд-ние, 1967. — С. 77, 225.

Надійшла до редакції 11 червня 2019 року